

A második erdélyi írónemzedék

A két világháború közötti kisebbségi lét első évtizedének legnagyobb tanulsága az volt, hogy kisebbségi helyzetben többségi tudattal élni nem lehet. Ennek a felismerésnek a logikus következménye a szigorú múltkritika (miért jutott kisebbségi helyzetbe az erdélyi magyarság?) és a tudatos jövőépítés követelményrendszerének a felállítása; olyan életstratégia kialakítása, mely egyaránt kedvez mind az önvédelemnek, mind az önszerveződésnek. A második erdélyi írónemzedékhez tartozó Bözödi György máig legnevezetesebb könyve, a huszonkét évesen írt *Székely bánja* mindkét kíváncsúnak eleget tesz; arra a felismerésre épül, hogy a jövő érdekében változni kell a hamis utópiák lebontását, másrészt tudatosítani kell egy szervezettebb gazdasági és szellemi élet megteremtésének módjait és lehetőségeit.

Bözödi születésének 95. évfordulóján a szépíró, a szociográfus, a történészt idéztük egy kis konferencián a jövő évben másfél századát „töltő” Erdélyi Múzeum-Egyesület patinás székházában, a kolozsvári Rhédey házban. Kiderült, hogy legmarkánsabban szociográfusként él a köztudat. A hetven évvel ezelőtt megjelent *Székely bánja* című munkája öt kiadás után is állandó hiánycikk.

Érdeemes eltöprengeni: mi ennek a magyarázata? Azon is, hogy a második világháború után miért nem sikerült kiteljesítenie életművét. Nehéz dolga lesz Bözödi reménybeli monográfusának, amidőn munkájának Bözödi és a román Gulág című fejezetéhez kíván majd adatokat gyűjteni. Mert hiába próbálták őt kálváriás sorsáról faggatni annak idején, 1945 utáni lelki sérüléseiről még Sütő Andrásnak sem beszélt. „Mélységes mély volt, és senkivel meg nem osztható magányban sajgott Gyurka lelki sérülése – jegyezte fel 2003-ban Sütő. – Tündökletes indulása után oly váratlan brutalitással teperte le őt a »felszabadulás«, hogy harmincöt éves korában az életmű torzóban maradt, alkotókedve és lehetősége darabokra törött. Minden, amit a börtönévek után írt, alkotott, levéltárakban kutatott, csak keserves kísérlet volt, hogy visszataláljon hajdani önmagához, hogy tudós álmait, regényírói terveit megvalósítsa.”¹

A két világháború között otthonirodalmat (Molter Károly telitalálat-értékű kifejezése) teremtő kortársaihoz, Balázs Ferenchez és Tamási Áronhoz hasonlóan Bözödi György is azt a helyet, azt a világot írja le, amelyik létezésének értelmet ad, amelynek jövőjéért írástudói felelősséget érez. Azokat a szá-

¹ Sütő András: „Álmodban feladnám a szemüvegedet...” Hítel, 2003. 6. 6–13.

A
R
C
K
É
P
E
K

Bözödi György

(1913 - 1989.)

lakat keresi, amelyek összekötik a létének értelmet adó világot a történelemmel, a nemzeti léttel, az emberiséggel. Éppen ezért megkülönböztetett jelentősége van annak, hogy miként készült fel műve megírására; illetve annak, hogy a felismert igazság kimondásához miként találta meg a nélkülözhetetlen történelmi távlatot és az életsugárzó napi bensőségességet.

Ha így vizsgálódunk, menten kiderül, hogy például a történelemmel társbérletben élő Bözödi Györgyre nagy hatással volt Bölöni Farkas Sándor, aki száz esztendővel korábban felfedezte az amerikai demokráciát, és akinek Észak-amerikai utazás című kötetét a huszadik századi szociográfiai írások „ősapjának” tekinti. A másik útítársa Orbán Balázs, aki maga is Bölöni Farkas könyvéből tanulta „az öntudatos hazaszeretetet s a szabadság imádását”. Harmadikként Balázs Ferencet említi, aki 1929-ben „szociográfia-szerű képet nyújtott szinte a kerek világ feléről, új meglátásokkal, új eszmékkel gazdagítva addigi képünket a világról”, és akinek mézskői kísérleti telepe, az egész Aranyosszékét átfogó társadalomreformer munkássága ösztönzőleg hatott a Székelyföld felfedezésére. Hatott rá továbbá – az Erdélyi Fiatalok közvetítésével – bukaresti Dimitrie Gusti professzor monografikus

szociológiai iskolája. Társadalomfeltáró érdeklődését növelte a magyarországi szociográfia egyre erőteljesebb hullámverése.

A kolozsvári román egyetemen jogot, történelmet, irodalomtörténetet hallgat; két évig teológus (bevállása szerint azért, hogy a székely szombatosok – szülőfaluja, Bözödújfalú zsidó vallású székely-magyarjainak történetét – megérthesse. „A teológiára is azért mentem – fejtette ki élete végén Gálfalvi Györgynek –, mert belebolondultam a szombatosok történetébe, s azt hittem, hogy ott kedvemre búvárkodhatom. A *Székely bánjában* jól kimutatható, hogy a történelmi fejezeteket nagyobb erudícióval írtam.”²) Bölcsészeti és teológiai tanulmányai mellett 1932-től újságírói munkát végez (előbb a Keleti Újság, majd az Ellenzék munkatársa); az Ellenzék és a Korunk 1935-től megjelenteti székelyföldi riportsorozatát; erről az időszakról vallja: „Termékenyítő légkörben éltem. Éjszakába, sőt reggelig nyúló beszélgetéseink érlelték ki a tervet, amelynek első megnyilvánulásai hírlapi riportok voltak, helyszíni jelentések a mulandóság veszélyével, de a maradandóság csíráival magukban.”³ Négy évig gyalog és szekéren járta a falvakat, egy nyáron át pedig kerékpáron; Megtörtént, hogy a csendőrség őrizetbe vette, mert kíváncsiak voltak arra, hogy útjai során miféle jegyzeteket készítget (lásd A Kisküküllő völgye című fejezetet). A felkészülés lényeges mozzanata a Székely emberek – zsidó istenek című 1935-ben megjelent tanulmánya,⁴ ugyanis ennek a megírása során ismeri fel a Székely bánja alapkoncepcióját: a székelységről hamis tudat él, sőt maga a székelység sincs tudatában a saját valóságos történelmének. Ezért az újságíróként végzett helyszíni megfigyeléseit történelmi oknyomozással egészíti ki. A székely szombatosokról írt tanulmány joggal tekinthető a Székely bánja közvetlen előzményének, azonban arról sem feledkezhetünk meg: Bözödi nem csupán ebben a műfajban szerzett addigra jártasságot; költőként és elbeszélőként is jelen volt az irodalmi lapok hasábjain, sőt elkészült három regény kéziratával, amelyek azután láttak napvilágot, hogy 1938-as műve ráirányította a figyelmet az író személyiségére;

Nem „kezdő műfaj” tehát Bözödi pályáján a szociográfia: több műfajban kipróbált írástapasztalattal rendelkezett már, amikor úgy érezte, hogy

felismerései „azonnali” összegezéséhez épp ezt érezte a legalkalmasabbnak; mindez jól érzékelhető a sorok között vibráló lírai hevületből, a hangulatteremtő erő jelenlétéből; az már valószínűleg „a történelmi idő” sürgetésének tudható be, hogy az írónak nem volt kellő „türelmi ideje” – az egyébként két kötetesre tervezett – mű arányos szerkezetének a kialakításához.

A Székely bánja kéziratának az elolvasása után Kovács László, az Erdélyi Szépművés Céh lektora jóindulatúan azt tanácsolja: a szerző érdekében tíz évig zárolják a kéziratot, sőt a fiók kulcsát is adja át neki. Mire az Erdély felfedezése ígézetében élő fiatal íróársak (tizenheten) úgy döntenek: a könyvnek haladéktalanul meg kell jelennie. És saját költőségükön napvilágra segítik a művet.⁵ Mely valóban nem hibátlan alkotás, szerkezeti fogyatékoságai közismertek, de megszületése pillanatában kellett nyomdába adni, mert – és ez is a szociográfia műfaji sajátosságai közé tartozik – „a mondanivalója fontosabb, mint a formája”.

Amit az is igazol, hogy a könyv későbbi kiadásai során Bözödinek alkalmá nyílt (részben) pótolni művének – a korabeli szigorú kritika jelezte és általa is érzékelt – hiányosságait. Ám ettől alkotása lényegében nem vált teljesebbé. Szemléleti okokból. Azon nem akart és nem is tudott kedvezőbb történelmi körülmények között, a negyvenes évek elején sem változtatni. Sőt, többségi helyzetben érzekelte igazán, hogy művére nagyobb szükség van, mint megírása idején. Hogy mi történt volna akkor, ha 1938-ban hallgat a „jó szóra”? Történelmietlen a kérdésfelvetés, de mégsem árt elgondolkozni rajta. Tíz esztendő múltán ki sem nyithatta volna a kéziratot rejtő fiók zárját. A második világháború után ugyanis mindvégig – egészen a haláláig – az orwelli szellemőrök felügyelete alatt állt: mikor elhurcoltan, mikor szabadlábban.⁶

Behatóbb tipológiai vizsgálódás során kiderül, hogy a szerkezeti arányok és a műfaji rendezőelvek érvényesülése teszi sajátossá a szociográfia erdélyi változatait. Mindhárom szerző a megismerés kisebbségi keresztútjain szerzi mű-konstituáló alapélményeit; a szépírói/esztétikai és a tudományos igénysszint mindenkiben kimutatható, de más-más arányban jelentkezik; a szavak és tettek azonossága, a példázatok szerepe, a líraiság és vallomásosság ugyancsak meghatározó jellemzője e műveknek; de még az írói fantázia is szerephez

2 Gálfalvi György: *Bözödi György galibái*. I. h.

3 Bözödi György: *A Székely bánja forrásánál*. I. h.

4 Újabb kiadását lásd in B. Gy.: *Földre írt történelem*. Válogatott írások – Nagy Pál szerkesztésében. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998. 5–38.

5 Bözödi György: *A Székely bánja forrásánál*. Korunk, 1967. 9. 1197–1200.

6 Vö. Gálfalvi György: *Bözödi György galibái*. Látó, 1990. 2. 127–133.

jut a valóságértelmezésben: a leginkább Tamásnál, némiképp Balázs Ferencnél.

Bözödinél a legerőteljesebb a mű tudományos színezete. Nem véletlen, hogy a kortársak egy része tudományos vidékmonográfiának vélte. Nemcsak a történelmi rész kidolgozásához végzett önálló kutatásokat, a bejárt települések leírásakor is megpróbál tudományos (településtörténeti, demográfiai, mentalitástörténeti, gazdasági stb.) szempontokat érvényesíteni. Mindez a Székely bánja szerkezetét is alapvetően meghatározza: a jelen kérdéseit sűrítetten bemutató drámai expozíció után következik a történelmi oknyomozás, majd a jövőteremtő küzdelem érzékeltetése.

Egy Balázs Ferenc-megszállottságú unitárius lelkes kálváriáját ismeri meg 1932-ben Bözödi, az ő hétéves históriájából bomlik ki aztán az egész székelységé – „a balladák komor fenségével” (Balogh Edgár). (Lukács Sándor Balázs Ferencsel egy időben került ki Angliába, majd Amerikába. Lőrinczi Lászlóval triászban ott alakították ki mindhárman erdélyi életépítő elképzeléseiket.) Az expozíciót követő „félkönyvnyi fejezet”, az Elfelejtett történelem – találón írja Csapody Miklós 1986-ban megjelent elemzésében – a kötet legmozgalmasabban és legjobban megírt része. „A székelység valódi történetét logikus okfejtés és összeszedett argumentáció kíséri, melyet mint az árnyék követ a »bűnös utópia« felmagzásának kísérteties históriája. Tűzvész, háborúk, vér, felekezeti széthúzás, a jog félresöpörése, felkelések és bukások. [...] A népi tömegeknek ez a leromlása 1867 után felgyorsult, az arányosítás (a közös földek felosztása) és a tagosítás ((a birtokok egységesítése) csak erősítette a folyamatot. A bontakozó kapitalizmus pénzügyi fellendülés helyett a lelkiismeretlen magyar bankpolitika »eredményeit« hozta.”⁷ A kötet második fele a személyes tapasztalatok rögzítése. Jellegénél fogva másnemű, mint a történelmi fejezet. Tájérajz és állapotrajz követi egymást a „felemelkedés szigeteinek” keresése közben. Sokszor elnagyoltan, vázlatyszerűen. Az egyenlenség és az esetlegesség feltűnő jegeit Csapody az újságírói munkából eredezteti, másrészt – a kötet egészére is vonatkozva – Bözödi történelemszemléletének egyoldalúságával magyarázza. Csak megerősíteni tudja Venczel József és Jancsó Béla kortársi megállapításait: hiányzik „a székelyföldi hétköznapok otthonos – nem idilli, de békés – világa, láthatatlan marad a nyugalmas időkben alkotó, kultúrateremtő székelység”. A feudális rend korlátainak és megtorlásainak az elő-

térbe helyezésével, a gazdasági viszonyok sokszor fásasztó bemutatásával (arányosítás, tagosítás) óhatatlanul aránytalanná válik a történelmi tabló is, ami ebben a formájában csak növeli az olvasó hiányérzetét: miként volt lehetséges az, hogy annyi vérvesztés és történelmi igazságtalanság ellenére (amihez még jócskán hozzáadódott az önpusztítás – a kötet második felében lajstromozott – megannyi kártétele: gyermekhalandóság, egyke, szifilisz, öngyilkosság, kivándorlás, hit- és nemzetelhagyás, oktalan virtuskodás stb.) a székelység mégis megmaradhatott? Bözödi nyilvánvalóan nem érzékelté kellőképpen – és erre hívta fel a figyelmet 1986-os elemzésében Csapody Miklós is –, hogy „e közösségek nem csupán minduntalan alávetettek, hanem még ebbéli állapotukban is szigorú és emberséges erkölcsi rend, etikai erkölcsi normák szerint rendezték be és szabályozták tagjaik életét, amint erről a fennmaradt faluközösségi határozatok, a rendtartó székely falu írásos emlékei tanúskodnak”.⁸

A szókimondás bátorsága leginkább Bözödi művét jellemzi. A Székely bánja írója „bátran utat vágott kisebbségi népéletünk gátlástalan elemzése s így igazi és őszinte nemzeti önismeretünk felé” – szögezte le nyomban a kötet megjelenése után Balogh Edgár (a kiadást elősegítő nemzedéktársak egyike) a nagypéldányszámú Brassói Lapok 1938. június 20-i számában.⁹ A Keleti Újságban Mikó Imre is kiemelte a szerző lelkiismeret-ébresztő bátorságát, és „szép emberi cselekedetnek” nevezte Bözödi munkáját.¹⁰ Jancsó Béla ugyancsak „példamutató tett”-ként értékelte az Erdélyi Fialatok hasábjain (1938. 2. 7–10.) a „helyesebb önismeretünk felé” utat törő vállalkozást. (Azzal együtt, hogy – a szociológus Mikóhoz és Venczelhez hasonlóan – jól látta a könyv számtalan fogyatékoságát.) A kötet bővített újrakiadásához írt előszavában Bözödi 1939 őszén egy mondat erejéig kitér az elutasító bírálatokra – Akadtak néhányan, akiknek fáj a feltárt igazság és a könyv megjelenése után is minden buzgalmukkal azon voltak, hogy elgáncsolják szélesebb körben való terjedését, nehogy közvéleményt formáló tényezővé válják. –, hogy újlag leszőgezhesse alapállását: Ha nagy tévedéseket és mulasztásokat kellett megállapítanom a múltban, ezt nem kevés fájdalommal tettem, mert érzem, kisebbségi helyzetünk fokozott felelősséget és fo-

8 Uő: uo.

9 Balogh Edgár: *Bözödi György könyve a székelységről*. Brassói Lapok, 1938. június 20. Kötetben in B. E.: *Mesterek és kortársak*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. 456–458.

10 Mikó Imre: *Székely bánja*. Keleti Újság, 1938. július 31. Kötetben in: *Akik előttem jártak*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. 64–67.

7 Csapody Miklós: *Bözödi és a Székely bánja*. Életünk, 1986. 9–10. 889–898.

kozott körültekintést követel meg az írótól a letűnt idők bírálatánál. De az igazság és a jövő érdekében vállalnom kellett a küzdelem súlyát, nehézségeit és veszedelmét.

Közismert irodalomtörténeti tény, hogy Balázs Ferenc és Böződi élete végéig verseket is írt, pályakezdése idején pedig Tamási is kipróbálta tolla erejét ebben a műfajban (igaz, kevesen tudják már, hogy – kellő írói önismeret híján – publikálta is azokat). Vizsgálódásunk szempontjából viszont az a leglényegesebb, hogy A rög alatt a halál előtti évek „vallomáskényszerében” született: a megértés és a szeretet benső napja ragyogja át az egész művet. Böződi pedig tudatosan visszafogta „lírai énjének” erényeit, jóllehet azt vallotta, hogy szociográfiát nem lehet csak tudományos eszközökkel, hiteles tények felsorakoztatásával írni – költői megszállottság, lírai hevület is kell hozzá. Csakhogy idegenkedett az előtte járó írónemzedék irodalomfelfogásától: sokallta a székely világ ábrázolásában túltengő líraiságot; a tárgyilagosság, a hiteles valóságkép megjelenítése volt az eszményképe.¹¹ Ennek a felfogásnak tudható be, hogy míg a lírai szemlélet teszi lélekbe markolóvá Tamási és Balázs Ferenc művét, a Böződiét a történelmi balladákra emlékeztető tragikus látásmód öleli egységbe.

11 Vö. Böződi György: *Népiség az erdélyi irodalomban*. In: B. Gy.: *Földre írt történelem*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda. 1998. 112–121.

Amint azt a Székely bánja megjelenése után Balogh Edgár is érzékelt: „A társadalomrajz részletein keresztül egységes drámai szerkezet bontakozik ki a költői alkotás komor fenségével.”¹²

Mindhárom erdélyi szociográfiának – utaltunk rá elemzéseink során – központi érték kategóriája az élet. „Csodával határos – tűnődik Mikó Imre 1938-ban a Székely bánjáról írt feljegyzéseiben¹³ –, hogy ez az annyi viszontagságon átment nép a mai napig is fent tudott maradni...” Tizenegy székely felkelés történelmi freskója önmagában is elegendő lehetett volna e felismeréshez, ám a Böződi-könyvben ez csak a kezdet; hozzáadódik az idegen érdekekért hozott sok-sok értelmetlen véráldozat, az éhínség és a járványbetegségek pusztítása, a tömeges kivándorlás (a Kárpátokon túlra és Amerikába) okozta vérvesztesség, az önsorsrontás (alkoholizmus, bicskázás, egykezés, hitelhagyás, identitásváltás stb.) és az erkölcsi zuillus megannyi jóvátehetetlen bűne.

Ha Böződi élne, alighanem így dedikálná barátainak műve újabb kiadását: „Hetven és múltán – szimultán.”

Cseke Péter

12 Balogh Edgár: *Böződi Györgyről eddig és ezentúl*. In: B. E.: *Mesterek és kortársak*. Kritterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974. 456–468.

13 Mikó Imre: *I. m.*

